

تحقق‌پذیری تأویل اعتقادات و تفکرات اسلامی در معماری مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان

علی اکبر حیدری^{۱*}، یعقوب پیوسته‌گر^۲، فرزاد حیدری^۳

تاریخ دریافت مقاله :

۱۳۹۶/۰۵/۰۸

تاریخ پذیرش مقاله :

۱۳۹۶/۰۹/۲۵

چکیده

مسجد و مدرسه آقا بزرگ از باشکوه‌ترین بناهای اسلامی شهر کاشان است که با معماری زیبای گودال باغچه و گنبد عظیم آجری، ایوان با دو گلدسته، از جالب‌ترین ابنیه تاریخی کاشان محسوب می‌شود. این بنا مجموعه نفیسی از عناصر معماری و تزییناتی، و ترکیبی از این حجم‌ها و اندام‌های متناسب به هم تنیده است؛ که تاکنون کمتر به بعد معنوی معماری آن توجه شده است و بیشتر به توصیف بعد کالبدی این بنا پرداخته شده است. در این راستا این نوشتار سعی نموده است به بعد معنوی این مسجد و مدرسه پرداخته و رابطه بین بعد کالبدی و معنوی این بنا را بررسی نموده و در این راستا فرضیه تأویل‌پذیر بودن معماری این بنا به اعتقادات و تفکرات اسلامی که عامل درک بهتر این بنا توسط مخاطب مسلمان و برقراری ارتباط معنوی با کالبد بنا می‌شود را به اثبات رساند و در راستای اثبات این فرضیه ابتدا مفهوم تأویل، رویکرد تأویلی، چگونگی ادراک فضا و از جمله چگونگی ادراک معماری اسلامی که یک معماری معنوی و رمزگونه است را بر اساس مطالعات انجام شده تاکنون بیان نموده و آنگاه با ذکر دلایل معتبر برگرفته از کتاب قرآن، احادیث و اعتقادات مشترک مسلمانان و روش استدلال منطقی به اثبات فرضیه بیان شده می‌پردازد. روش جمع‌آوری اطلاعات در این نوشتار روش کتابخانه‌ای و مشاهده میدانی بوده است و از ابزارهایی مانند تصاویر گرافیکی و نمودارها برای تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شده است. این نوشتار در آخر به این نتیجه رسیده است که در رویکرد تأویلی، داور بر اساس تفکرات و اصول ذهنی خود متن را تأویل می‌کند و ممکن است به دلیل تفاوت عقاید، تفکرات و ذهنیات افراد، داوری آنها متفاوت باشد. اما در خصوص داوری این بنا (مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان) و بناهای امثال آن چون مخاطبان اصلی آنها مسلمانان هستند و دارای تفکرات اسلامی مشترکی می‌باشند که همگی در راستای شناخت و بندگی خداست؛ همه داوری‌ها هر چه که باشد در راستای اصل توحید است، و اصل توحید است که کثرت اعتقادات را در بین مسلمانان به وحدت تبدیل نموده و با تأویل عناصر معماری مسجد به این اعتقادات، ادراک این بنا برای مخاطب مسلمان سهل می‌گردد و مخاطب علاوه بر ارتباط فیزیکی با کالبد بنا، با آن ارتباط معنوی و عاطفی نیز برقرار می‌نماید. و به عبارت دیگر معماری این بنا می‌تواند تسهیل‌کننده ادراکات معنوی و تجربیات عرفانی نیز باشد.

کلمات کلیدی: تأویل، رویکرد تأویلی، ادراک فضا، ادراک معماری اسلامی، مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان

^۱ * عضو هیئت علمی دانشکده فنی و مهندسی دانشگاه یاسوج، aliakbar_heidari@iust.ac.ir

^۲ عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد یاسوج

^۳ پژوهشگر دکتری معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد یاسوج

معماری هر چند دارای ساختاری کاملاً مادی است اما می‌تواند در جریان ارتباط نفس ذی وجود انسانی با مراتب عالیه وجود دخیل و مربوط باشد و به عبارت دیگر معماری می‌تواند تسهیل‌کننده ادراکات معنوی و تجربیات عرفانی باشد (محمدیان_منصور، ۱۳۸۶، ۶۶).

از جمله بناهایی که می‌توانند ادراکات معنوی را بر انگیزند مساجد و مدارس هستند زیرا مسجد یک بناست که کاربری اصلی آن محل عبادت و نیایش پروردگار است و مدرسه محلی برای تعلیم، تعلم و یادگیری مسائل دینی، عرفانی و ... است. به طور کلی واژه مسجد در قرآن کریم ۲۸ بار آمده است و از آن به عنوان مکانی که انسان مسلمان در آن عبادات نموده و به وسیله آن ایمان به یگانگی خداوند را اظهار می‌دارد نام برده شده است (فتاحی و عمرانی پور، ۱۳۹۳).

در این راستا این نوشتار موضوع اصلی خود را بررسی معماری مسجد_مدرسه آقا بزرگ کاشان (که کاربری اصلی آن هم مدرسه است و هم مسجد) و چگونگی ارتباط آن با تفکرات اسلامی قرار داده است و در این راستا سعی دارد به اثبات تأویل‌پذیر بودن معماری این بنا به تفکرات و عقاید اسلامی مشترک بین مسلمانان که استفاده کنندگان اصلی این بنا هستند بپردازد. لذا پیش از هر چیز باید مفاهیمی چون تأویل، رویکرد تأویلی و چگونگی ادراک معماری این بنا که یک بنای اسلامی و ایرانی است معرفی شوند و سپس خود بنا بررسی و چگونگی تأویل‌پذیری آن بر اساس تفکرات اسلامی با ذکر دلیل اثبات گردد.

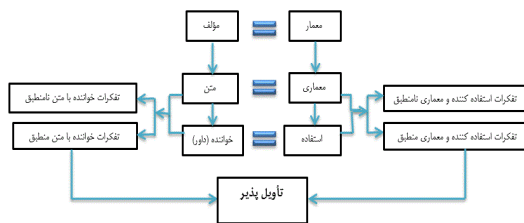
تأویل چیزی را به چیزی بازگرداندن است. مشتق از (اول) است که در لغت به معنی رجوع است. تأویل سخن، تدبیر و تقدیر و تفسیر آن است. تأویل کلام، بیان کردن آنچه کلام به آن باز می‌گردد. در اصطلاح گردانیدن کلام از ظاهر به سوی جهتی که احتمال داشته باشد و گویند که تأویل مشتق از اول است. پس تأویل گردانیدن کلام باشد به سوی اول و بیان کردن از عبارتی به عبارت دیگر. در شرع بازگردانیدن لفظ از معنی ظاهر به معنی احتمالی آن است به شرط آنکه محتمل را موافق کتاب و سنت بیابند. تأویل ظن به مراد و تفسیر قطع بدان است و به قولی تأویل بیان از محتملات لفظ و تفسیر بیان مراد متکلم است و بیشتر تأویل در کتب الهی به کار می‌رود (نوروزی طلب، ۱۳۸۶، ۶۸).

تأویل کردن: بیان کردن و شرح و تفسیر نمودن و تجربه کردن. توجیه گرداندن کلمه یا سخن به دیگر معنی به معنی ظاهر آن (دهخدا، ۱۳۷۳، ۵۵۴۴، ۵۹۵۲، ۶۰۰۳).

هر آنچه موضوع فهم آدمی قرار گیرد یا هر آنچه برای انتقال معنا و منظور و مقصودی آفریده شود، خواه ساخت و کار طبیعت باشد و خواه اثری انسانی (همچون زبان به معنی وسیع کلمه) متن نامیده می‌شود (نوروزی طلب، ۱۳۸۶، ۶۲). تأویل کوشش مفسر است در انطباق تفکر خویش (با متن) در موقعیتی (زمانی و مکانی) افق تاریخی حال) که متن و مفسر هر دو در آن قرار دارند (نوروزی طلب، ۱۳۸۶، ۸۷) تأویل یک پدیده سعی دارد معنای عمیق آن پدیده را بازگو نماید. مفاهیم موجود در «متن یا هر پدیده اجتماعی_فرهنگی) با افکار

(استفاده کننده فضا) و متن (معماری مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان) باهم مطابقت دارند. از آنجا که مسجد یک بنای مقدس محسوب می شود و استفاده کنندگان اصلی این بنا مسلمانان هستند لذا باید اثبات نمود که عناصر اصلی به کار رفته در معماری مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان با تفکرات اسلامی استفاده کننده بنا (مسلمان) مطابقت دارد. اما قبل از هر چیزی باید چگونگی روند ادراک محیط توسط انسان بیان گردد.

نمودار ۱. رابطه رویکرد تأویلی و معماری (منبع: نگارندگان)

ادراک معماری

ادراک فرایند کسب اطلاعات از محیط اطراف انسان است که فرایندی فعال و هدفمند به شمار می رود. ادراک نقطه ای است که شناخت و واقعیت بهم می رسند (Neisser, 1977). تصوراتی که مردم از محیط خود دارند نوعی طرحواره ی ذهنی است. این طرحواره ها می توانند آن گونه که کوین لینچ (۱۹۶۰) معرفی کرده تصاویر شمایی، یا آن گونه که توسط آنسلم استراوس در تصاویر شهر آمریکایی (۱۹۶۱) بحث شده تصاویر تداعی کننده (معانی نمادین) باشند (لنگ، ۱۳۹۰) با این حال آنچه مسلم است این است که محیط ساخته شده برای مردم معانی بالقوه نمادین زیادی دارد (Cooper, 1974).

یک نماد نتیجه فرایندی شناختی است که واری استفاده ابزاری، معنایی ضمنی نیز پیدا می کند. از

عمومی که اندیشه های تثبیت شده و طبیعی است (معنای پذیرفته شده در برابر هر واژه) در تناقض است. (Barthes, 1977, 158) به عبارت دیگر معنا همواره به تعویق می افتد به طوریکه هر تفسیر از یک متن (طرح) خود را به صورت یک متن جدید معرفی نموده و خبر از بیکرانگی تفسیر در گسترده متن می دهد (دباغ و مختاد امرئی، ۱۳۹۰، ۶۲).

رویکرد تأویلی در معماری

در رویکرد تأویلی، فرایند داوری آثار وابسته به ذهنیت داور است. این بدان معنی است که بر اساس این دیدگاه ارتباط طرح با داور نظیر ارتباط متن با خواننده است و معنا نه در متن است و نه در داور (خواننده)، بلکه در تعامل آن دو ظهور می یابد (ندیمی، ۱۳۸۹، ۱۱). در این دیدگاه قواعد آنقدر وضوح نمی یابند که به داور بگویند در هر مورد چه باید بکنند و به همین ترتیب آنچه داور از رهگذر تجربه آموخته است قابل بیان در سلسله ای از قواعد نیست. قواعد و معیارهای تدوین شده نیز در هر نوع ارزیابی، توسط دانش ضمنی برخواسته از تجربه ی او تأویل و به کار بسته می شود (ندیمی، ۱۳۸۹، ۱۲).

تطبيق بحث تأویل و معماری

با توجه به موضوع این نوشتار و تعاریف ارائه شده از تأویل و رویکرد تأویلی در معماری می توان اینگونه بیان نمود که اگر چنانچه معماری مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان را متن، معمار آن را مؤلف یا نویسنده و استفاده کننده از بنا، داور مد نظر گرفته شود، برای اثبات تأویل پذیر بودن معماری این بنا باید این نکته را ثابت نمود که تفکرات داور

این نظر «موضوع» می‌تواند یک محیط یا یک فرد و یا یک شی‌مادی باشد. این معانی از داده‌های ذهنی مشاهدگر به موضوع الصاق می‌شوند (Kepes, 1966). این داده‌ها ممکن است از یک تداعی روان‌شناختی، یک عرف اجتماعی، یا حتی از یک حادثه نتیجه شوند (Burchard and Brown, 1966).

انسان در مواجهه با یک فضا از کم و کیف بسیاری از جزئیات موجود در آن درک کاملی نمی‌یابد و به آن‌ها توجه زیادی نمی‌نماید؛ یا با گذر از یک فضا ممکن است صرفاً کلیت فضا را ادراک نماید و تنها در صورت تأمل دقیق درباره آن فضا امکان درک جزئیات بیشتر برای وی فراهم آید. به عبارتی دیگر، درک فضا به زمان حضور فرد در آن فضا بستگی دارد. ادراک دو شخص با زمان حضور برابر در یک فضا، ممکن است کاملاً متفاوت از یکدیگر باشد، که خود بیانگر عاملیت انسان در ادراک فضای معماری است و به عواملی چون خصوصیات فردی، اجتماعی، فرهنگی و غیره در شکل‌گیری ادراک از فضا بستگی دارد (مسعودی، ۱۳۸۲، ۷۰). با این نگاه، افراد مختلف نیز بسته به نوع نگرش، انگیزه، حرفه، و ویژگی‌های فردی، اجتماعی و فرهنگی خود برداشت و ادراک متفاوتی از فضا خواهند داشت. این در صورتی است که فضا دارای قابلیت لازم بوده و صحنه‌ها و پرده‌های متفاوت با بار معنایی و مفهومی متنوع در آن وجود داشته باشد و این مهم با کثرت در فضا و قدرت و مهارت آفریننده و خالق فضا در سازماندهی و تدوین آن در سیر به سوی وحدت حاصل می‌شود (مسعودی، ۱۳۸۲، ۷۱).

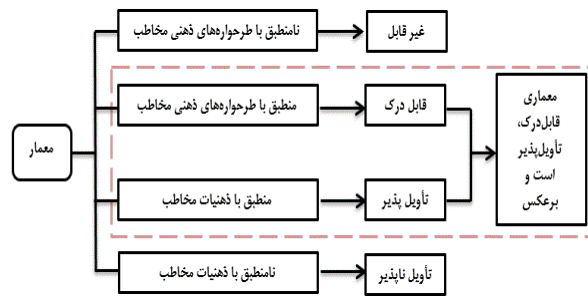
از طرفی به منظور درک هر چه بهتر معماری اسلامی باید در نظر داشت که معماری کهن و پر رمز و راز ایران زمین بی‌ادب و فرهنگ مردمانی که خشیت و رنگ آن را پایدار داشته‌اند فهم نمی‌شود (فلامکی، ۱۳۷۱، ۵۲۴). پس معماری اسلامی اساساً یک معماری رمزگون است و با رمزها و استعاراتش درک می‌شود (مهدوی نژاد، ۱۳۶۳، ۶۳).

ارتباط ادراک و تأویل‌پذیری معماری

با توجه به موضوع نوشتار و مطالب بیان شده در باب تأویل، ادراک فضا و ادراک معماری اسلامی می‌توان به طور خلاصه اینگونه بیان نمود که برای تأویل‌پذیر بودن معماری، باید ذهنیات و عقاید مخاطب (استفاده‌کننده بنا) در حکم داور با معماری در حکم متن مطابقت داشته باشد؛ و از طرفی در خصوص ادراک فضا این طور بیان شد که فضایی قابل ادراک توسط مخاطب است که با طرحواره‌های ذهنی مخاطب همخوانی داشته باشد. پس همانطور که در نمودار شماره ۲ نمایش داده شده است، آنچه که در دو مفهوم ادراک و تأویل‌پذیر بودن فضای معماری مشترک است، انطباق فضای معماری با طرحواره‌ها و ذهنیات مخاطب می‌باشد و به طور کلی می‌توان اینگونه نتیجه گرفت اگر معماری قابل درک توسط مخاطب باشد، می‌تواند تأویل‌پذیر به افکار او نیز باشد و بر عکس. و در نهایت با توجه به موضوع نوشتار می‌توان بیان نمود: «اگر معماری مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان توسط مخاطب مسلمان یا آشنا با اسلام قابل درک می‌باشد، پس می‌تواند تأویل‌پذیر به تفکرات و ذهنیات اسلامی او نیز باشد.»

حال این نوشتار با توجه به مطالب ذکر شده و موضوع بحث، سعی دارد از طریق بررسی معماری مسجد و مدرسه آقا بزرگ و چگونگی مطابقت آن با اعتقادات اسلامی به طور کلی، تأویل پذیر بودن معماری مسجد و مدرسه آقا بزرگ به اعتقادات اسلامی را اثبات نماید.

نمودار ۲. ارتباط ادراک و تأویل پذیری معماری (منبع: نگارندگان)

معرفی مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان

این بنا در سال ۱۲۶۸ هجری قمری ساخته شده و متعلق به دوره دوم شیوه اصفهانی است. این بنا علاوه بر کاربردی ها و یزدی بندی های بسیار زیبا دارای چند ویژگی حائز اهمیت می باشد:

اول اینکه گنبد آن روی مجموعه ستون هایی قرار دارد که از ۳ طرف دیوار ندارد لذا گنبدخانه آن فضایی بسیار باز را شامل می شود.

دوم اینکه با توجه به نحو قرارگیری مسجد و مدرسه بر روی هم (و نه در کنار هم) این بنا در بین انواع مسجد و مدرسه های ایرانی منحصر به فرد محسوب می گردد.

شروع ساخت مسجد_ مدرسه از مسجد امام اصفهان بوده است و در مسجد امام، مدرسه و مسجد در یک سطح (سطح زمین) ساخته شده اند اما در مسجد-مدرسه آقا بزرگ کاشان، مدرسه یک پله پایین تر از مسجد قرار گرفته است، مدرسه آن در زیر مهتابی جلوی درایگاه از مسجد جدا می شود و نیم اشکوب از گودال باغچه که گردا گرد آن حجره ها جای دارند بالاتر است؛ و به این ترتیب سه بخش اصلی بنا (مطابق تصویر ۱) یعنی مسجد، مدرسه و شبستان های آن بهم مرتبط و در عین حال مجزا می باشند.

تأویل اعتقادات و تفکرات اسلامی در

معماری مسجد مدرسه آقا بزرگ کاشان

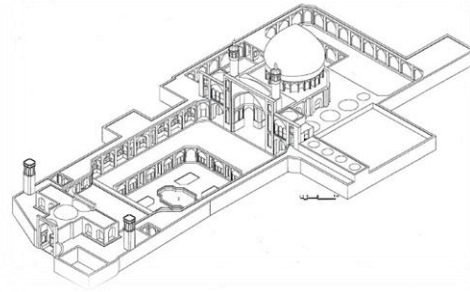
در معماری اسلامی، که بر پایه آموزه های اسلامی است، لازم است کالبد آثار و نشانه ها و رمزگان تعبیه شده در آن، مخاطب را در دستیابی به هدف اصلی خلقت یعنی عبادت و یا مقدمات آن نظیر ارتقاء سطح معرفت وی یاری رسانند. بر این اساس معماران مسلمان، به آثار خود و نشانه ها و رمزهای نهفته در آن نگاهی استقلالی نداشته اند و بلکه سعی می کردند آثار را در راستای هدایت مخاطب به حقیقت هستی ارائه نمایند (رئیس، نقره کار و مردمی، ۱۳۹۳، ۸۲).

پس می توان گفت معمار مسلمان به آیات « یا ایها الذین آمنوا لم تقولون ما لا تفعلون / کبر مقتا عند الله ان تقولوا ما لا تفعلون » (ای کسانی که ایمان آورده اید چرا می گوئید چیزی را که انجام نمی دهید/ بزرگ است از حیث خشمم در نزد خداوند اینکه بگوئید چیزی را که انجام نمی دهید.) (قرآن، سوره الصف، آیه ۲ و ۳)، گوش فرا داده و سعی نموده این اعتقاد را در اثر خود (معماری) نشان دهد.

باطنی را که معنای حقیقی ذکر و جوهر عبادت است؛ در معماری خود متناسب موضوع بنا تسری می‌داد(بهشتی، ۱۳۷۵، ۳۶۲).

معمار این بنا درون‌گرایی را به طرق دیگر و برخلاف روند به کار گرفته شده در معماری مسجد و مدرسه های معروف از جمله مسجد امام اصفهان در کالبد بنا لحاظ نموده است. طراحی بنای مسجد و مدرسه آقا بزرگ نیز به گونه ای صورت گرفته است که بعد از ورود به فضای هشتی از طریق باز شویی که در مقابل فرد قرار دارد می‌توان حیاط اصلی و گنبد خانه را مشاهده نمود ولی به دلیل وجود مانعی (پاچنگ) که در مقابل فرد قرار می‌گیرد، نمی‌توان از این باز شو و به طور مستقیم وارد حیاط مجموعه گردید و به اجبار باید از دو راهرو جانبی تاریک و با یک شیب ملایم به حیاط اصلی راه پیدا نمود. (مطابق تصویر ۲ الف). فرقی اساسی که بین ورود به دو مسجد وجود دارد این است که وقتی در هشتی مسجد امام قرار می‌گیرید به دلیل وجود زاویه هشتی و مانعی که برای ورود سر راه قرار دارد، تنها گوشه ای از حیاط را می‌توان دید؛ ولی در مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان از هشتی می‌توان کل حیاط اصلی و گنبد خانه را مشاهده نمود (مطابق تصویر ۲ ب).

تصویر ۱. سه بعدی مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان (منبع: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳، ۱۵۲)

اثبات تأویل پذیر بودن اعتقادات و تفکرات اسلامی در معماری مسجد مدرسه آقا بزرگ کاشان با استناد به آیات قرآن و احادیث

در این بنا اولین نکته ای که توجه هر مراجعه کننده ای را جلب می‌کند، درون‌گرایی خاص این بنا و سلسله مراتب ورود به مجموعه می‌باشد. در معماری برای تداعی گذر از دنیای مادی خاکی به ماوراء گاه به زبان تذکر و گاه در یک فرایند ادراکی، شخص را به گذار از یک مرحله به مرحله ای دیگر فراخوانده اند. سلسله مراتب در معماری، نمودی از این تلاش برای بیان مفهوم گذار و جنبه تدریجی فرایند ادراک است. این اصل به عنوان یکی از اصول بنیادی در هنرهای سنتی شناخته شده است و با سلسله مراتب وجودی که بالاتر از مرتبه مادی مربوط با آن قرار دارد نیز منطبق و هماهنگ است (نصر، ۱۳۸۰، ۲۱۰).

سلسله مراتب در در زیباترین شکل خود در سیر از ظاهر به باطن بروز می‌یابد. هنرمند مؤمن می‌کوشد تا ماده را به صورت باطنی آن نزدیک سازد. در نتیجه اثر هنری او نیز چنین تأثیری بر مخاطب می‌گذارد. معمار، چنین سیر از ظاهر به

گودال باغچه قرار گرفته است و همچنین گرفتن عمق مناسب برای بام مدرسه که همان کف فضای مهتابی می باشد؛ مطابق تصویر شماره ۳

وضعیت الف: ایستادن در وسط هشتی،

وضعیت ب: ایستادن در فاصله یک متری از پا

چنگ

وضعیت پ: ایستادن در کنار پا چنگ) پرتو

عمودی دید ناظر با لبه مهتابی برخورد نموده و در دید او خط لبه مهتابی با خط سطح کف حیاط اصلی مماس گردیده و او هیچ گونه دیدی از هشتی به گودال باغچه نخواهد داشت.

گویی معمار با این سلسله مراتبی که برای ورود طراحی نموده است و قرار دادن مهتابی در نیم اشکوب بالاتر از سطح حیاط اصلی (مطابق تصویر

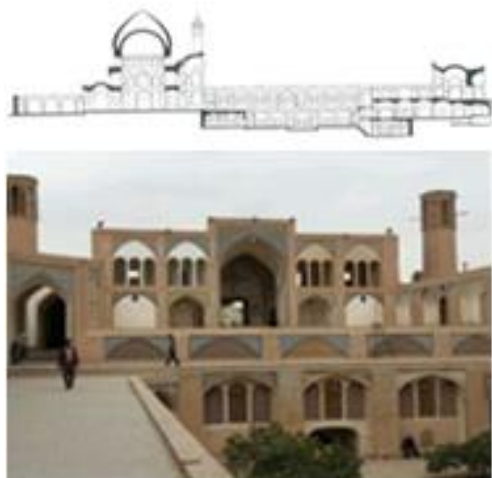

تصویر ۲. الف: بزرگ نمایی ورودی و پاچنگ مسجد مدرسه آقا بزرگ کاشان. (منبع: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳)

تصویر ۲. ب: دید کامل به حیاط اصلی و گنبد خانه مسجد و مدرسه آقا بزرگ از هشتی مجموعه، (منبع: نگارندگان)

در مسجد آقا بزرگ فرد بعد از گذر از راهرو تاریک و حضور در حیاط اصلی، پی به وجود گودال باغچه ای در دل حیاط اصلی می برد؛ و این در حالی است که با توجه به مخروط دید عمودی (زاویه ۶۰ درجه) و چگونگی قرار گیری مهتابی جلوی هشتی که به اندازه نیم اشکوب بالاتر از

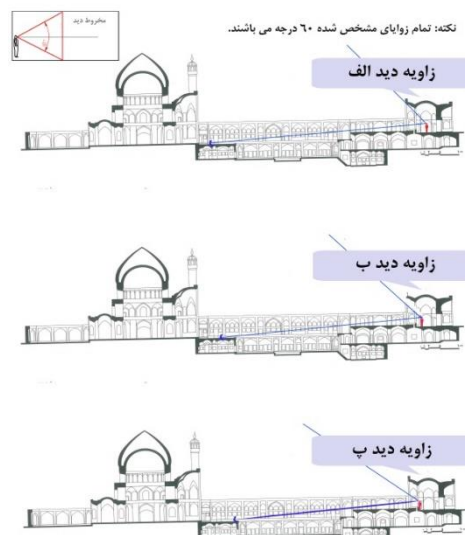
تصویر ۴. برش طولی از پلان مسجد و دید از حیاط به هشتی و مهتابی که نیم اشکوب بالاتر از سطح حیاط است. (منبع: نگارندگان)

تصویر ۵. دید از راهروی جانبی به حیاط اصلی (حرکت از تاریکی به سوی نور و دعوت به درون گرایی) (منبع: نگارندگان)

اما در حیاط اصلی همانطور که بیان گردید مخاطب با گودال باغچه ای در دل حیاط برخورد می کند که گویی معمار مسلمان او را بعد از مرکز گرایی حیاط اصلی به درون گرایی عمیق گودال باغچه (مرکزیت وجود خود) و یا به عبارتی خودشناسی دعوت می نماید که می توان آن را به

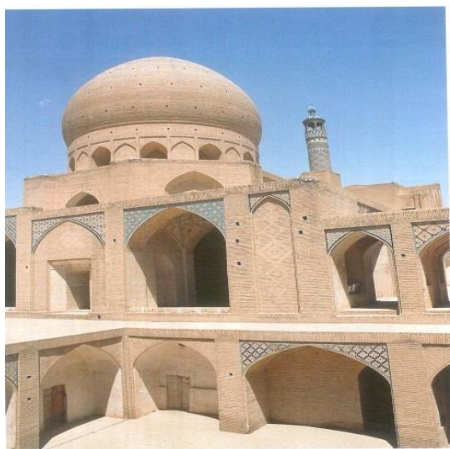
۴) طوری که گودال باغچه دیده نشود و ورود به طور مستقیم هم امکان پذیر نباشد، مخاطب را به طور غیر مستقیم به درون دعوت می کند و در یک دید کلی گنبد خانه و حیاط مرکزی اصلی که به ترتیب نماد توحید و مرکز گرایی هستند را به وی نشان می دهد و آنگاه با گذراندن او از راهروی تاریک و رسیدن به حیاط اصلی (مطابق تصویر ۵)، گویی او را از تاریکی به نور می رساند که می توان این عمل را به آیه «الله ولی الذین آمنو یخرجهم من الظلمات الی نور» ، (خداوند ولی و سرپرست کسانی است که ایمان آوردند، آنها را از ظلمات به سوی نور بیرون می برد.) (قرآن سوره بقره، آیه ۲۵۷) تأویل کرد.

تصویر ۳. زوایای دید از هشتی به حیاط و تصاویر مشاهده شده در سه وضعیت الف، ب و پ (منبع: نگارندگان و حاجی قاسمی، ۱۳۸۳)

تصویر ۶. ب. حیاط و گودال باغچه پشت گنبد خانه

تصویر ۶. تصاویر دو حیاط و گودال باغچه‌های مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان که به دو باغ بهشت تأویل شده است.

اثبات تأویل‌پذیر بودن اعتقادات و تفکرات اسلامی در گنبدخانه مسجد مدرسه آقا بزرگ کاشان با استناد به آیات قرآن

موضوع بعدی، گنبد این بنا است که روی ستاوند ساخته شده و گنبدخانه فضایی باز است (پیرنیا، ۱۳۸۴، ۳۴۳). گنبد مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان روی هشت پایه عظیم استوار است و در گریو آن بیست و چهار قاب بازشو (پنجره) وجود دارد که فقط ۱۲ عدد از آنها باز است و نور را هدایت می‌کنند و ۱۲ دهانه دیگر مسدود می‌باشند. در رأس گنبد از داخل بنا نقشی از شمس وجود دارد که نماد خورشید است. به طور کلی می‌توان قرارگیری گنبد بر روی این هشت ستون را به آیه «و یحمل عرش ربک فوقهم یومئذ ثمینیه» (قرآن، سوره الحاقه، آیه ۱۷) که اشاره به قرارگیری عرش الهی بر دوش هشت ملائکه است تأویل کرد

حدیث «من عرف نفسه فقد عرف ربه» از پیامبر (ص) تأویل کرد، که اشاره به این مطلب دارد که برای خداشناسی باید اول خود را شناخت و بعد به مرحله بعد که شناخت خداست راه پیدا نمود.

از طرفی این گودال باغچه را می‌توان مرواریدی (وجود روح انسان)، در دل صدف (کالبد انسان) دانست. در این گودال باغچه ۱۲ حجره، یک مدرس، یک حوض کثیر الاضلاع و درختان انجیر و انار طراحی شده است (مطابق تصویر ۶ الف). به جز گودال باغچه اصلی، یک حیاط و گودال باغچه کوچک نیز در پشت گنبدخانه وجود دارد (مطابق تصویر ۶ ب). در بسیاری از کتب و روایات اسلامی از جمله کتاب حس وحدت، از باغ به عنوان نماد بهشت روی زمین یاد شده است (اردلان و بختیار، ۱۳۷۹). پس بطور کلی می‌توان طراحی این دو حیاط و گودال باغچه‌هایی که در دل آنها طراحی شده است را به آیات «و لمن خاف مقام ربه جنتان... و من دونهما جنتان... فیهما عینان نضّاختان» (الرحمن، آیات ۶۶-۶۷) از سوره الرحمن که بهشت را چنین توصیف نموده است: (طبق این آیات بهشت دو باغ دارد که دو باغ دیگر در پایین آن قرار داده شده است). تأویل کرد.

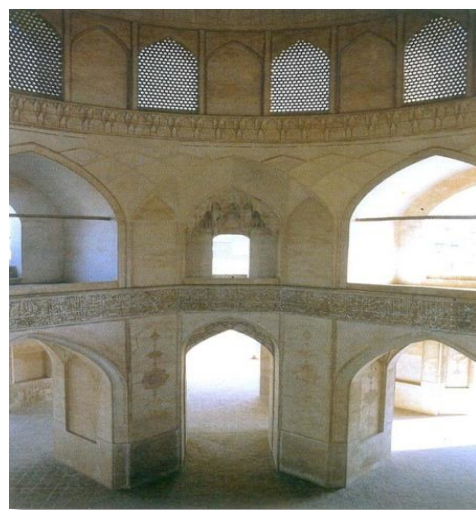
تصویر ۶. الف. حیاط و گودال باغچه اصلی

مسجد

و دوازده پنجره نورانی را به دوازده امام شیعیان و نور هدایت آنان (مطابق تصویر ۷).

گنبد به عنوان یکی از سمبل‌های مهم معماری مسجد است که وحدت در کثرت در آن به وضوح قابل مشاهده است و می‌توان آن را به آیه «الحمد لله رب العلمین» (ستایش خدایی را که پروردگار جهانیان است) تأویل کرد، یعنی همان اصل توحید (قران، سوره الفاتحه، آیه ۱).

تصویر ۷. پنجره‌های قرار گرفته شده در گریو گنبد (منبع: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳)

اثبات تأویل پذیر بودن اعتقادات و تفکرات اسلامی در معماری مسجد مدرسه آقا بزرگ کاشان با استناد به فلسفه نماز

موضوع بعدی که در طراحی کلی این بنا می‌توان به آن اشاره کرد چگونگی قرارگیری سه رکن اصلی بنا یعنی گنبدخانه، حیاط اصلی و گودال باغچه است که گویی معمار مسلمان می‌خواسته با توجه به کاربری بنا که مسجد (محل عبادت) و نماز خواندن است به فلسفه نماز اشاره نماید؛ به این طریق که گنبد و گلدسته‌های دو طرف آن با توجه به جهت‌گیری و هدایت چشم به سمت بالا

و در امتداد محور عمودی بیان‌گر حالت قیام (تصویر ۸ الف)، حرکت افقی در حیاط اصلی اشاره به حالت رکوع (تصویر ۸ ب) و حرکت نزولی به سمت گودال باغچه اشاره به حالت سجود و بندگی در نماز دارد (تصویر ۸ پ) که مشابه این تأویل توسط بورکهارت در کتاب مبانی هنر اسلامی بیان شده است. بورکهارت می‌گوید: «اعلایترین اشکال رمزی در بناهای مذهبی مانند مساجد به کار رفته است». مثلاً قیام و رکوع و سجود را در نماز، بخش‌های جانبی یک صلیب در فضا می‌شناسد و آنها را به علم باطن «بعدهای وجودی» انسان تأویل می‌کند. قیام را شرکت فعال و «ایستاده» در روح تفسیر می‌کند که به فراسوی جهان طبیعی می‌رود و رکوع را گشایش وجدان در «افق» وجود و سجود را حرکت موجود بدان سوی چشمه‌های هستی خویش، که افتادن در سرایشی است و جبران آن بندگی و فرمانبرداری در برابر خواست الهی است (بورکهارت، ۱۳۸۷، ۸۵)

تصویر ۸ الف

(منبع: نگارندگان)

تصویر ۸ ب

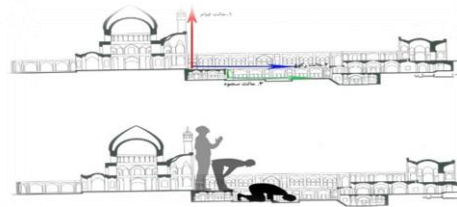
(منبع: نگارندگان)

می‌باشد. احد به معنای یگانگی و بی‌همتایی و توحید به معنای یگانه دانستن خداوند متعال است و موحد کسی است که این معنا را برای خداوند یگانه تصدیق می‌کند که سوره اخلاص آیت‌ها تمام نمای این معرفت محوری است. خداوند را به احدیت ذاتی و رجوع ماسوای در جمیع حوایج وجودی به او توصیف می‌کند و هر گونه شرک ذاتی، صفاتی و افعالی را از حضرت حق نفی می‌نماید این همان توحید قرآنی است که جمیع معارف اسلامی به آن باز می‌گردد (طباطبایی، ۱۳۷۵، ۵۴۳) و عامل ماندگار و جاویدان شدن این بنا نیز تأویل‌پذیر بودن آن به همین اصول ثابتی است که همگی در راستای هدایت انسان به سوی شناخت و بندگی معبود می‌باشند و باعث می‌گردند این بنا در هر عصری توسط مخاطب مسلمان خود قابل ادراک باشد. از طرفی دیگر می‌توان گفت کلیه اصول سیر از کثرت به وحدت در معماری اسلامی که از دیدگاه نقره‌کار شامل اصول: ۱- اصل مرکزگرایی. ۲- اصل محوربندی فضایی. ۳- اصل رده‌بندی (سلسله مراتب) فضایی. ۴- اصل استقلال فضاها در عین وحدت آن‌ها. ۵- اصل سامان‌بندی حرکت درون فضا. ۶- اصل برتری درونگرایی. ۷- اصل سیر از هندسه آفاقی شهر به هندسه انفسی معماری (نقره‌کار، ۱۳۹۲، ۲۴۰)؛ می‌باشد در کالبد این بنا مشهود است. نکته ای که در اینجا وجود دارد اینکه، در رویکرد تأویلی داور بر اساس تفکرات و اصول ذهنی خود متن را تأویل می‌کند و ممکن است به دلیل تفاوت عقاید، تفکرات و ذهنیات افراد، داوری آنها متفاوت باشد. اما در خصوص داوری این بنا (مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان) و بناهای امثال آن چون مخاطبان اصلی آنها مسلمانان هستند و دارای تفکرات اسلامی مشترکی می‌باشند

تصویر ۸ پ (منبع: نگارندگان)

تصویر ۸. گرافیک تأویل سه رکن اصلی بنا (گنبدخانه، حیاط اصلی و گودال باغچه) به سه حالت اصلی بدن در نماز (قیام) (تصویر الف)، رکوع (تصویر ب) و سجود (تصویر پ)) (منبع: نگارندگان)

نتیجه‌گیری

با توجه به مطالب ذکر شده در این نوشتار و مفهوم تأویل از دیدگاه اردلان که تأویل را پلی از ظاهر به باطن می‌داند وی عقیده دارد که برای تأویل به فلسفه نبوی و معرفت نیاز است. راهی که به یاری تأویل پیموده می‌شود تنها با میانجی‌گری عقل پیمودنی است، عقل سنتی، عقل منور از الهام و مکاشفه یا عقل الهی (اردلان، ۱۳۸۰، ۳۷۱)؛ می‌توان اینگونه نتیجه گرفت که معماری مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان به دلیل انطباق با اندیشه‌ها و تفکرات اسلامی مشترک بین مسلمانان که برگرفته از قرآن و احادیث می‌باشد (جدول شماره ۲)؛ یک معماری تأویل‌پذیر به اندیشه‌ها و اصول واحد است که اصلی‌ترین اصل از این اصول همان توحید

که همگی در راستای شناخت و بندگی خداست
همهٔ داورى‌ها هر چه که باشد در راستای اصل
توحید است.

جدول شماره ۲. تأویل معماری مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان به آیات، احادیث و اعتقادات اسلامی

عناصر شاخص معماری مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان	آیات، احادیث و اعتقادات قابل تأویل با عناصر معماری مسجد و مدرسه آقا بزرگ
سلسله مراتب خاص ورود به بنا (گذراندن مخاطب از راهروی تاریک و رسیدن به حیاط اصلی)	آیه «الله ولی الذین آمنو یخرجهم من الظلمات الی نور»، (خداوند ولی و سرپرست کسانی است که ایمان آوردند، آنها را از ظلمات به سوی نور بیرون می برد.) (قرآن سوره بقره، آیه ۲۵۷)
در حیاط اصلی، مخاطب با گودال باغچه ای در دل حیاط برخورد می کند که گویی معمار مسمان او را بعد از مرکز گرایی حیاط اصلی به درون گرایی عمیق گودال باغچه (مرکزیت وجود خود) و یا به عبارتی خودشناسی دعوت می نماید.	«من عرف نفسه فقد عرف ربه» (پیامبر(ص)) که اشاره به این مطلب دارد که برای خداشناسی باید اول خود را شناخت و بعد به مرحله بعد که شناخت خداست راه پیدا نمود. از طرفی این گودال باغچه را می توان مرواریدی (وجود روح انسان)، در دل صدف (کالبد انسان) دانست.
در گودال باغچه ۱۲ حجره، یک مدرس، یک حوض کثیر الاضلاع و درختان انجیر و انار طراحی شده است. به جز گودال باغچه اصلی، یک حیاط و گودال باغچه کوچک نیز در پشت گنبد خانه وجود دارد.	«و لمن خاف مقام ربه جنتان ... و من دونهما جنتان... فیهما عینان نضاختان» (الرحمن، آیات ۶۶-۴۶) از سوره الرحمن که بهشت را چنین توصیف نموده است: (طبق این آیات بهشت دو باغ دارد که دو باغ دیگر در پایین آن قرار داده شده است)
گنبد مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان روی هشت پایه عظیم استوار است و در گریو آن بیست و چهار قاب بازشو (پنجره) وجود دارد که فقط ۱۲ عدد از آنها باز است و نور را هدایت می کنند و ۱۲ دهانهٔ دیگر مسدود می باشند	«و یحمل عرش ربک فوقهم یومئذ ثمنیه» (قرآن، سوره الحاقه، آیه ۱۷) که اشاره به قرارگیری عرش الهی بر دوش هشت ملائکه است. دوازده پنجره نورانی را به دوازده امام شیعیان و نور هدایت آنان تأویل گردیده است.
گنبد به عنوان یکی از سمبل های مهم معماری مسجد است که وحدت در کثرت در آن به وضوح قابل مشاهده است	«الحمد لله رب العلمین» (ستایش خدایی را که پروردگار جهانیان است)، یعنی همان اصل توحید(قران، سوره الفاتحه، آیه ۱).
چگونگی قرارگیری سه رکن اصلی بنا یعنی گنبدخانه، حیاط اصلی و گودال باغچه	تأویل سه رکن اصلی بنا (گنبدخانه، حیاط اصلی و گودال باغچه) به سه حالت اصلی بدن در نماز(قیام، رکوع، سجود)

منابع

۱. اردلان، بختیار، (۱۳۸۰)، حس وحدت، حمید شاهرخ، نشر خاک، ص ۳۷۱.
۲. اردلان، نادر (۱۳۷۴)، معماری در سخن چهار نسل از معماران صاحب نظر، مجله آبادی، سال پنجم، شماره ۱۹، ص ۱۶.
۳. اردلان، نادر و بختیار، لاله (۱۳۷۹)، کتاب: حس وحدت، ترجمه: حمید شاهرخ، نشر خاک، اصفهان
۴. بهشتی، سید محمد (۱۳۷۵)، تأویل معماری مسجد با تأملی در منسک حج- مسجد مکان معراج مؤمنین- مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخی معماری و شهرسازی ایران، جلد اول، میراث فرهنگی کشور، تهران، صص ۴۰-۱۱.
۵. بورکهارت، تیتوس (۱۳۸۷)، کتاب: مبانی هنر اسلامی، مترجم: امیر نصری، تهران، ص ۸۵.
۶. پیر نیا، محمد کریم (۱۳۸۴)، کتاب: سبک شناسی معماری ایرانی، ناشر: سروش دانش، تهران، ص ۳۴۳.
۷. تقوائی، ویدا (۱۳۸۶)، مقاله: «نظام فضایی پنهان معماری ایرانی و ساختار آن، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۳۰، ص ۴۶.
۸. حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۸۳)، کتاب: گنجنامه فرهنگ و آثار معماری اسلامی ایرانی (دفتر ششم: مساجد)، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده
- معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی، انتشارات روزنه، صص ۱۵۸-۱۵۰.
۹. دباغ، امیر مسعود و مختاباد امرئی، مصطفی (۱۳۹۰)، مقاله: « تأویل معماری پست مدرن از منظر نشانه شناسی»، هویت شهر، شماره ۹، سال پنجم، ص ۶۲.
۱۰. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳)، کتاب لغت نامه دهخدا، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۵۵۴۴ و ۵۹۵۲ و ۶۰۰۳.
۱۱. رئیسی، محمد منان و نقره کار، عبدالحمید و مردمی، کریم (۱۳۹۳)، مقاله: «در آمدی بر رمز و رمز پردازی در معماری دوران اسلامی»، پژوهش های معماری اسلامی، فصلنامه علمی - پژوهشی، شماره دوم، سال اول، صص ۸۱ و ۸۲.
۱۲. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۵۸)، «فرهنگ نوین»، تهران، اسلامیه.
۱۳. عناقه، عبدالرحیم و محمودیان، حمید و صابری زاده، رقیه (۱۳۹۰)، مقاله: «تجلی عرفان در معماری مسجد»، فصلنامه عرفان اسلامی، سال ۹، شماره ۳۳، ص ۱۶۱.
۱۴. فتاحی، شمس الله و عمرانی پور، علی (۱۳۹۳)، مقاله: «تحلیل نقش محور قبله در سازماندهی فضایی مساجد معاصر شهر ایلام»، مجله علمی پژوهشی معماری اسلامی، شماره ۲.

- معماری اسلامی، دانشگاه علم و صنعت ایران، ص ۲۴۰.
۲۴. نوری طلب، علیرضا (۱۳۸۶)، مقاله: «پرسش از چیستی هرمنوتیک، تحلیل و بررسی آن»، باغ نظر، شماره ۷، صص ۶۸ و ۶۲.
25. Barthes, Roland, (1977), "Image – Music – Text". Fontana, London.
26. Burchard, John Ely, and Albert Bush (1966), the Architecture of America, A social and cultural History, Boston: Little, Brown.
27. Cooper, Clare. "The House as symbol of the self." In Jon Lang al.eds. , Designin for Human Behavioral Sciens. Stroudsburg, pa: Dowden, Hutchinson and Ross, 1974, PP.130- 246.
28. Kepess, Gyorgy (1944), Language of vision, Chicago: Paul Theobold.
29. Neisser, Ulrich. Cognion and Reality. San Francisco: Freeman, 1977.
۱۵. فلامکی منصور (۱۳۷۱)، کتاب: شکل‌گیری معماری در تجارب ایران و غرب، نشر فضا، تهران. ص ۵۲۴.
۱۶. قران
۱۷. لنگ، جان (۱۳۹۰)، کتاب: آفرینش نظریه معماری (نقش علوم رفتاری در طراحی محیط)، ترجمه: علیرضا عینی فر، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ پنجم، ص ۱۰۷.
۱۸. محمدیان منصور، صاحب (۱۳۸۶)، مقاله: «سلسله مراتب حریمیت در مساجد ایرانی»، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۹، ص ۶۶.
۱۹. مسعودی، محمد حسین (۱۳۸۲)، مقاله: «تدوین و ادراک آهنگ فضا (سیر کثرت به وحدت در طول زمان)، ص ۳۷، شماره ۳۷، دوره ۱۳، صص ۷۱-۷۰.
۲۰. مهدوی نژاد، جواد (۱۳۸۳)، مقاله: «حکمت معماری اسلامی (جستجو در ژرف ساختهای معنوی اسلامی ایران)»، نشریه هنرهای زیبا، صص ۵۸ و ۶۳.
۲۱. ندیمی، حمید (۱۳۸۹)، مقاله: «نگاهی به ارزیابی طرح‌های معماری»، ص ۵۰، شماره ۱۱ و ۱۲.
۲۲. نصر، سید حسین (۱۳۸۰)، معرفت و امر قدسی، ترجمه فرزاد حاجی میرزایی، نشر و پژوهش فرزاد روز، تهران.
۲۳. نقره کار، عبد الحمید (۱۳۹۲)، حکمت هنر و معماری اسلامی، قطب علمی

